

Κανὼ γάμος, Ἡ αἰμορροῦσα ἀπιομένη τῶν ἱματίων τοῦ Χριστοῦ¹ καὶ Ἡ ἴασις τοῦ τυφλοῦ.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν συμβολικῶν παραστάσεων ὑπάγεται τάξις τις εἰκόνων, ἃς μερικώτερον δύναται τις νὰ ὀνομάσῃ ἀλληγορικὰς. Τοιαῦται εἰκόνες ἀναφέρονται εἰς τὰς παραβολὰς τοῦ Εὐαγγελίου, ἐκφράζουσι δὲ πληρέστερον καὶ καλλιτεχνικώτερον ὅ,τι καὶ τὰ ἀπλᾶ ἱερογλυφικὰ χαράγματα. Μεταξὺ τῶν ἀλληγορικῶν τούτων παραστάσεων ἀρχαιότερα καὶ συνηθεστέρα εἶναι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν παραβολὴν τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν κλημάτων. Ὑπόδειγμα καλλιτεχνικώτατον αὐτῆς εἶναι ἡ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἀγίας Δομιτίλλης τοιχογραφία χρονολογούμενη ἀπὸ τῆς Α' ἑκατονταετηρίδος· ἐν ταύτῃ ὁ ζωγράφος ἐγκατέμειξε μετὰ περισσῆς καλαισθησίας ἐρωτιδεῖς ὀρχουμένους μετὰ χάριτος ἐπὶ τῶν κλάδων, ἀναμνηστικότητας ζωηρῶς τὴν ἀρχαίαν διακοσμητικὴν.

Εἰκ. 10. Ἡ αἰμορροῦσα ἀπιομένη τοῦ Ἰησοῦ, τοιχογραφία ἐκ S. Pretestato (Schultze).

Ἑτέρα ἀλληγορικὴ παράστασις εἶναι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν παραβολὴν τῶν δέκα παρθένων, ἥτις εἶναι θέμα τοιχογραφίας τινὸς τοῦ κοιμητηρίου Ἀγίου Κυριακοῦ ἐν Ῥώμῃ· ἐν ταύτῃ αἱ παρθένοι ἀμφοτέρων τῶν ὁμάδων φέρουσι δῆδας κατὰ τὸ Ῥωμαϊκὸν ἔθος ἀντὶ τῶν λύχνων τῆς εὐαγγελικῆς παραβολῆς. Ἑτεραι δύο τοιχογραφίαι τοῦ αὐτοῦ θέματος, ἀρχαιότεραι τῆς ἀνωτέρω, εὑρηνται ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἀγίας Ἀγνῆς, ἐν αὐταῖς ὁμῶς εἰκονίζονται μόνον αἱ παρθένοι τῆς ἐτέρας τῶν ὁμάδων.

Ἀλλ' ἡ σπουδαιότης τῶν ἀλληγορικῶν παραστάσεων εἶναι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Ἀγαθοῦ ἢ Καλοῦ Ποιμένος· εἶναι

¹ Τῆς σκηνῆς ταύτης δεσώθη καλλίστη ἀπεικόνισις ἐν ταῖς κατακόμβαις S. Pretestato, ἀποπνέουσα ἅπασαν τὴν χάριν τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ χρονολογούμενη ἀπὸ τῶν μέσων τῆς Β' ἑκατονταετηρίδος (εἰκ. 10).

δὲ ἡ παράστασις αὕτη ἰδίᾳ προσφιλὴς τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς. Ἐκ τῆς ἀναλογίας αὐτῆς πρὸς ἀρχαίας ἀπεικονίσεις Ἑρμῶν Κριοφόρων, Φαύνων καὶ ποιμένων ὑπετέθη ὅτι τὸ θέμα τοῦτο ἐδανείσθησαν οἱ χριστιανοὶ τεχνίται ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς ἀρχαίας τέχνης μᾶλλον ἢ ὅτι τοῦτο ἀπέρρευσεν ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας¹.

Ἀληθῶς εἰς τινὰς ῥωμαϊκὰς τοιχογραφίας τοῦ ἐθνισμοῦ, παριστώσας ποιμενικὰς σκηνάς, εὗρηται καὶ εἰκόνες ποιμένων ὀρχουμένων, φερόντων ἐπ' ὤμων πρόβατον ἢ τράχον, μεγάλως δὲ προσεγγίζει πρὸς τὸν χριστιανικὸν Καλὸν Ποιμένα εἰκὼν τις ἐν τῷ νεκρικῷ μνημείῳ τοῦ ῥωμαϊκοῦ οἴκου τῶν Νασίων. Οὐχ ἦττον δ' ὁμῶς, καίτοι φαίνεται ὅτι οἱ ποιμενικοὶ τύποι τῆς ἀρχαίας τέχνης ἦσαν προσφιλεῖς εἰς τοὺς πρώτους χριστιανοὺς τεχνίτας, οὗτοι ἐν τῇ ἀπεικονίσει τοῦ Καλοῦ Ποιμένος ἀπεμακρύνθησαν τοῦ ἀναλόγου τύπου τῶν ἐθνικῶν, διότι παρ' ἐκείνοις ἀπεικονίζετο πάντοτε γυμνός, συνήθως ὀρχούμενος, ἐν ᾧ ὁ χριστιανικὸς χαρακτηρίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τῆς βαρείας στάσεως καὶ ἔστιν ὅτε διὰ τῆς μελαγχολικῆς μορφῆς αὐτοῦ².

Ἡ ἀλληγορικὴ αὕτη εἰκὼν τοῦ Καλοῦ Ποιμένος ἐγένετο κοινοτάτη, εὗρηται δὲ οὐ μόνον ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τῶν κατακομβῶν, ἐν τοῖς χαράγμασι τῶν πλακῶν τῶν κογχῶν καὶ ἐν τοῖς ἀναγλύφοις τῶν σαρκοφάγων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ λύχνων, ποτηρίων καὶ δακτυλιολίθων. Κατ' ἀκολουθίαν λοιπὸν ἐν τοσοῦτῳ πλήθει ὑποδειγμάτων ἡ εἰκὼν τοῦ Καλοῦ Ποιμένος παρουσιάζεται ὑπὸ ποικίλους τύπους. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ οἱ χριστιανοὶ διέβλεπον ὁλόκληρον τὸ δράμα τῆς διὰ τοῦ Χριστοῦ σωτηρίας³. Συνήθως ὁμῶς ὁ Καλὸς Ποιμὴν εἰκονίζεται φέρων ἐπ' ὤμων τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον. Τοῦ τύπου τούτου διεσώθησαν ἐν ταῖς κατακόμβαις πολλαὶ τοιχογραφίαι, καλλιτεχνικώτεραι ὁμῶς εἶναι αἱ γλυπτὰὶ παραστάσεις αὐτοῦ, ὧν αἱ πλεῖσταὶ ἀνάγονται εἰς τὴν Δ' ἑκατονταετηρίδα. Ἀριστον ὑπόδειγμα πλαστικοῦ ἔργου τοῦ Καλοῦ Ποιμένος εἶναι ὁ ἐν τῷ μουσεῖῳ τοῦ Λατερανοῦ ἐκ μαρμαῦρου ἀνδριὰς αὐτοῦ (εἰκ. 11), ὅστις πάντως ἀνάγεται εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Κωνσταντίνου χρόνους. Περὶ αὐτοῦ παρετη-

¹ Northcote-Brownlow, *Rome souterraine*, σελ. 305 τῆς γαλλ. μεταφράσεως Allard. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ συνοψίζονται θαυμασίως τὰ πορίσματα τῶν ἐν ταῖς ῥωμαϊκαῖς κατακόμβαις γενομένων ἐργασιῶν.

² Martigny, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, ἐν λέξει Bon Pasteur.

³ Northcote-Brownlow, ἐνθις ἄνωτέρω.

ρήθη ἤδη ὅτι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν καὶ τὴν ἀμφίεσιν παρουσιάζει

Εἰκ. 11. Ὁ Καλὸς Ποιμὴν,
μαρμάρινος ἀνδριὰς ἐκ τοῦ λατερανικοῦ μουσείου (Sybel).

καινοφανῇ τύπον, ὅσον ἀφορᾷ δ' ὅμως εἰς τὴν ἐκφράσιν τοῦ προσώπου
παρουσιάζει μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς τινὰ γλυπτὰ ἔργα τοῦ Ἀντινόου

καὶ τοῦ νεαροῦ Διονύσου, μάλιστα τοῦ ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ «θνήσκοντος μονομάχου» ἐν τῷ καπιτωλιανῷ μουσεῖῳ ἀποκειμένου¹.

Οὐχ ἥττον τοῦ Καλοῦ Ποιμένος πολυθρύλητος κατέστη καὶ ἡ παράστασις τοῦ Ὀρφέως, ἥτις εἶναι ἡ μόνη ἔχουσα μυθολογικὸν χαρακτήρα. Ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ὀρφέως ἦτο λίαν συνήθης ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ τέχνῃ τῶν πρώτων μ. Χ. ἑκατονταετηρίδων, εὑρηται δὲ καὶ ἐπὶ ἀλεξανδρεωτικῶν νομισμάτων Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καὶ Μάρκου Αὐρηλίου. Πρὸς τοῦτοις γνωστὸν εἶναι ὅτι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σεβῆρος ἐν τῷ ἰδίῳ θαλάμῳ τῶν ἐφεστίων θεῶν παρὰ τὰς εἰκόνας Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Ἀβραάμ εἶχε καὶ τὴν τοῦ Ὀρφέως².

Εἰκ. 12. Ὀρφεύς,
τοιχογραφία ἐξ Ἀγ. Καλλί-
στου (Schultze).

Ἐν τῇ παραστάσει ταύτῃ τινὲς τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς ὁ Εὐσέβιος, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ἄλλοι διέβλεπον εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ὅστις διὰ τῆς ἰσχύος καὶ τῆς χάριτος τοῦ λόγου ἐμάλασσε τὰς καρδίας τῶν ἐν ἁμαρτίαις βιούντων ἀνθρώπων, ὡς ὁ Θρᾷξ αἰδὸς συνήγειρε περὶ αὐτὸν τὰ θηρία διὰ τῆς μολπῆς. Ἀληθῶς δ' εἰς τινὰ χριστιανικὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ὀρφέως εὑρηται παρ' αὐτῷ πρόβατον (εἰκ. 12), ἐξ οὗ δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι ἐν τῷ μυθολογικῷ αἰδιῷ συμβολίζεται ὁ Χριστός.

Πιθανώτερον δ' ὅμως νομίζεται νῦν ὅτι ἡ παράστασις τοῦ Ὀρφέως ἐν χριστιανικοῖς μνημείοις σχετίζεται πρὸς τὰ ὀρφικὰ μυστήρια, ἅτινα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς παρουσιάζουσι ποιάν τινα ἀναλογίαν πρὸς τὰ δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ³.

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω παραστάσεις, εἴτε διακοσμητικαὶ εἴτε συμβολικαὶ καὶ ἀλληγορικαί, ἀνήκουσιν εἰς κύκλον διακρινόμενον ἑτέρου, εἰς ὃν ἀνήκουσιν ἄλλαι παραστάσεις, ἃς δύναται τις νὰ ὀνομάσῃ εἰκονογραφικάς. Τοῦ δευτέρου τούτου κύκλου αἱ πλείσται τῶν εἰκόνων ἀνήκουσιν εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς ἀρχεγόνου τέχνης, ἀναφέρονται δ' εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας καὶ τοὺς διωγμοὺς τῶν πιστῶν ὑπὸ τῆς πολιτείας. Τοιού-

¹ Schultze, *Archäologie der altchristlichen Kunst*, σελ. 289. Τοῦ Καλοῦ Ποιμένος τοῦ Λατερανοῦ τὰ κάτω ἄκρα μετὰ τῆς βάσεως καὶ μέρος τῶν χειρῶν, ὡς καὶ τινὰ ἄλλα, εἶναι νεώτεροι συμπληρώσεις.

² Northcote-Brownlow, *Rome souterraine*, σελ. 263

³ Schultze, ἑνθα ἀνωτέρω, σελ. 179.

των θεμάτων εἰκόνες εὑρηνται σποράδην ἐν ταῖς ῥωμαϊκαῖς κατακόμβαις, γνωριμωτέρα δ' εἶναι ἡ παράστασις καταδίκης μαρτύρων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἐν Ἀγίῳ Καλλίστῳ τοιχογραφία, ἣτις εἰκονίζει τοὺς μάρτυρας Παρθένιον καὶ Καλόκαιρον ἱσταμένους ἔμπροσθεν ἐθνικοῦ δικαστοῦ. Εἰς τὸν αὐτὸν δὲ κύκλον ἀνάγονται καὶ ποικίλαι ἄλλαι εἰκόνες ἀναφερόμεναι εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν πιστῶν, ἔχουσαι θέματα ἀκραιφνῶς οἰκογενειακά καὶ ἄλλα παραπλήσια.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ γνωστὸν εἶναι ὅτι οὐδεμία αὐθεντικὴ εἰκὼν αὐτοῦ εὑρέθη ἐν ταῖς κατακόμβαις. Ἐν αὐταῖς οὗτος εἰκονίζεται συνήθως ὡς Καλὸς Ποιμὴν καὶ ἐν ταῖς σκηναῖς τῶν θαυμάτων αὐτοῦ ἢ ἐν μέσῳ τῶν ἀποστόλων. Κατὰ κανόνα σχεδὸν παρίσταται νέος καὶ ἀγένειος, φέρων μόνον μικρὰν ῥάβδον, γνώρισμα τῆς ὑπεροχῆς αὐτοῦ, δι' ἧς μόνον διακρίνεται ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀπαξ μόνον εὑρηται ἐν προτομῇ ἐντὸς δίσκου καταλαμβάνοντος τὸ κέντρον τῆς ὀροφῆς ἐν τινὶ δωματίῳ τοῦ κοιμητηρίου Νερίου καὶ Ἀχιλλέως ἐν Ῥώμῃ. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ἣτις ἔχει μεγάλην ἀξίαν καὶ ἣτις εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων, δὲν ἔχει χαρακτηῖρα αὐθεντικῆς προσωπογραφίας. Εἶναι ἀπλῶς ὑπόδειγμα ἀσαφές τοῦ τύπου, καθ' ὃν συνήθως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ τέχνῃ¹. Οὐχ ἥττον ὁμοίως ἐκ τῶν πρώτων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων γνωρίζομεν ὅτι ὑπῆρχον καὶ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ νομιζόμεναι αὐθεντικαί, ἀλλ' οὐδεμία ἐξ αὐτῶν περιῆλθε μέχρις ἡμῶν². Μόνον αἱ προσωπογραφίαι τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου αἱ παρουσιάζουσιν ἐν πᾶσι τοῖς ὑποδείγμασι χαρακτηῖρα ἀμετάβλητον δύνανται νὰ νομισθῶσιν αὐθεντικαί³.

Συνήθεις δ' εἶναι καὶ αἱ ἀπεικονίσεις προσώπων ἐν στάσει προσευχῆς ἀνυψούντων χεῖρας ἱκέτιδας (εἰκ. 13, πρὸλ. καὶ εἰκ. 9), δι' ὧν ἐκδηλοῦται ἡ πεποίθησις, ἣν εἶχον οἱ πιστοὶ ὅτι οἱ νεκροί, μάλιστα δ' οἱ μάρτυρες, ἐδέοντο ὑπὲρ τῶν ἐπιζώντων, ὡς τοῦτο καθιστῶσι σαφέστατον αἱ παρὰ τὰς εἰκόνας ταύτας τιθέμεναι ἐπιγραφαί, δι' ὧν ἐπιζητεῖται ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ νὰ δέηται οὗτος ὑπὲρ αὐτῶν.

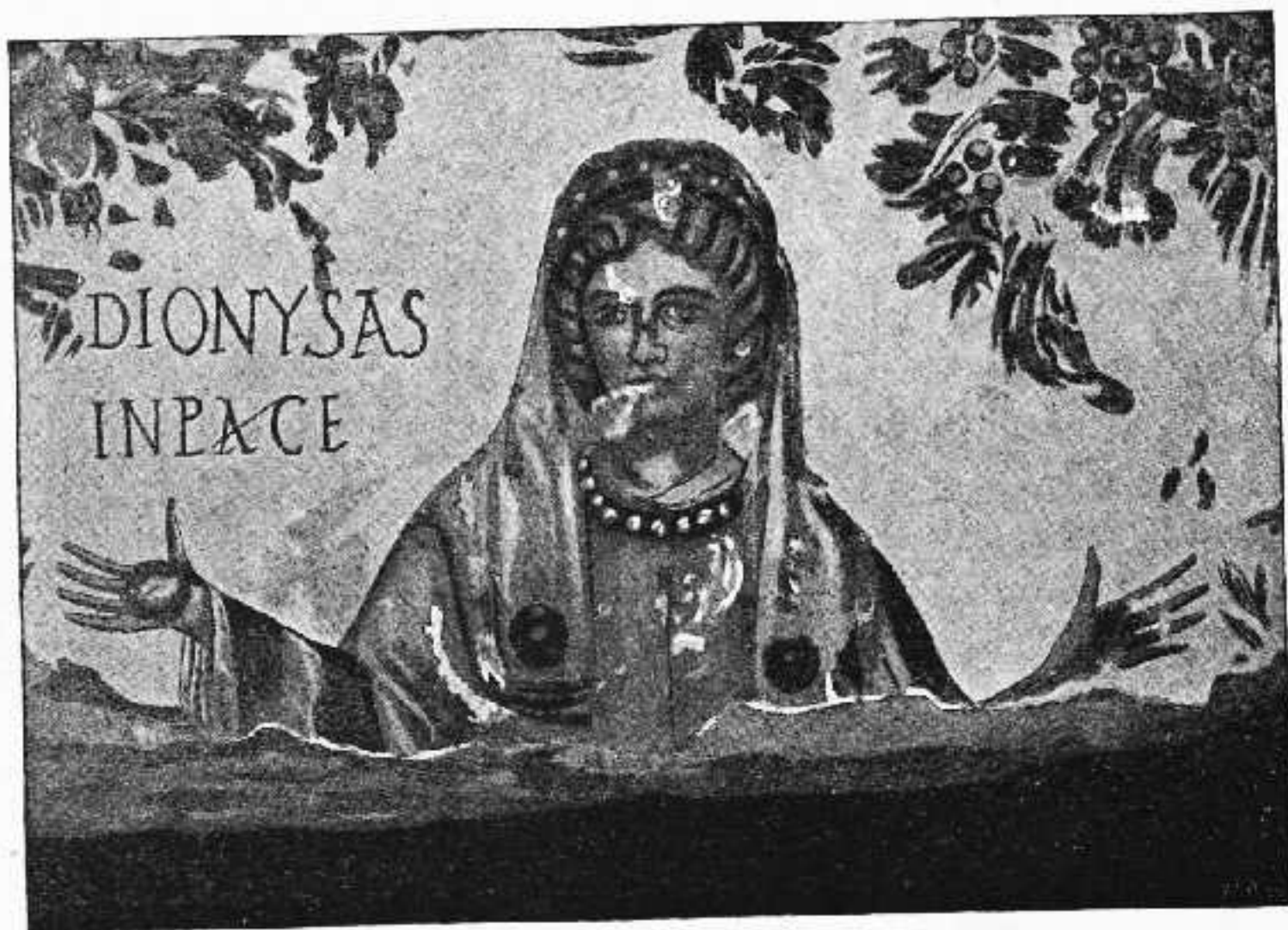
Μεταξὺ τῶν τριούτων παραστάσεων μαρτύρων ἐν στάσει προσευχῆς

¹ Northcote - Brownlow, *Rome souterraine* σελ. 324.

² Τὸ ἐσχάτως εὑρεθὲν μετάλλιον τὸ φέρον εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, νομιζομένην ὑπὸ τινῶν αὐθεντικὴν, δὲν φέρει πάντα τὰ γνωρίσματα γνησιότητος.

³ Northcote - Brownlow, *αὐτόθι*, σελ. 325.

(orantes) συνήθως εϋρηνται: εἰκόνες γυναικὸς ἐνίοτε ἱσταμένης παρὰ τὸν Καλὸν Ποιμένα, ἥτις κατὰ τὸν ἐπιφανῆ χριστιανολόγον Rossi βεβαίως παριστᾷ εἴτε τὴν Παρθένον Μαρίαν εἴτε τὴν Ἐκκλησίαν, ἥς νυμφίος εἶναι ὁ Χριστός. Ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται δὲν δύνανται ν' ἀνήκωσιν εἰς μάρτυρας ἢ ἄλλας γυναῖκας ἐξάγεται ἐκ πολλῶν τεκμηρίων. Οὕτω πολλάκις αὕτη τίθεται ὡς πάρισον (pendant) παρὰ τὸν Καλὸν Ποιμένα, ἄλλοτε δ' ἱσταται ἐν μέσῳ δύο προβάτων. Πρὸς τούτοις, ὅπερ

Εἰκ. 13. Δεομένη, τοιχογραφία ἐξ Ἀγίου Κυλλίου (Schultze).

καὶ σπουδαιότατον, ἡ οὕτω δεομένη εἰκονίζεται συνήθως ἐν τοιχογραφίαις ὁροφωμάτων ὑπογείων δωματίων, ἐν συναφείᾳ πρὸς ἄλλας παραστάσεις ἐκ τῆς βιβλικῆς ἱστορίας, καὶ μάλιστα ἐν δωματίοις, ἐνθα δὲν ἐτάφησαν μάρτυρες. Πλὴν δὲ τούτων εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Παρθένος εἰκονίζεται συχνάκις ἐπὶ ποτηρίων τῶν πρώτων χρόνων ἐν στάσει προσευχῆς ἀναλόγῳ πρὸς τὴν τῶν τοιχογραφιῶν, ἢ μόνῃ ἢ μετὰ τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, γνωρίζομένη ἐκ τοῦ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς ὀνόματος αὐτῆς Maria¹.

¹ Northcote-Brownlow, Rome souterraine, σελ. 327.

Εἰς πολλάς συνθέσεις ὁμοῦς τῶν κατακομβῶν εὑρηται ἡ Παρθένος ὡς πρωτεύουσα εἰκὼν. Αἱ τοιαῦται συνθέσεις παριστῶσι τὴν προσκύνησιν τῶν Μάγων, συνηθέστερον δ' ἐν αὐταῖς ἡ Παρθένος εἰκονίζεται καθημένη, φέρουσα τὸ βρέφος ἐπὶ τῶν γονάτων, ἐν ᾧ οἱ Μάγοι σπεύδουσι πρὸς αὐτήν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Μάγων ποικίλλει· ἄλλοτε εἶναι τέσσαρες, ἄλλοτε τρεῖς καὶ ἄλλοτε μόνον δύο. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι χρόνων διαφόρων, αἱ πλείσται ὁμοῦς ἀνήκουσιν εἰς τὴν Γ' ἑκατονταετηρίδα. Ἀρχαιοτάτη πασῶν καὶ ἐν ταύτῃ πολυτιμοτάτη διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης εἶναι τοιχογραφία τις ἐν τινὶ δωματίῳ τοῦ κοιμητηρίου τῆς Ἀγ. Πρισκίλλης. Ἐν αὐτῇ εἰκονίζεται μετὰ περισσῆς χάριτος καὶ καλαισθησίας ἡ Παρθένος καθημένη, ἔχουσα ἡμιεκαλυμμένην τὴν κεφαλὴν διὰ μικρᾶς λεπτῆς καλύπτρας, φέρουσα δ' ἐπὶ τῶν γονάτων τὸ βρέφος ἐν στάσει ἀναμνησκούσῃ ζωηρῶς τὰς ἀναλόγους συνθέσεις τοῦ Ῥαφαήλ¹. Παρὰ τὴν Παρθένον ἵσταται ἀνὴρ τις ἡμφιεσμένος δι' ἱματίου (pallium), ὅπερ ἀφήνει γυμνὸν τὸν δεξιὸν αὐτοῦ ὤμον, φέρει δ' οὗτος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς βιβλίον εἰλητόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δεικνύει ἀστέρα εἰκονιζόμενον ἄνωθεν τῆς Παρθένου (εἰκ. 14). Ὁ ἀνὴρ οὗτος συνοδεύει σχεδὸν πάντοτε τὴν Παρθένον εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς ἀρχηγόνου τέχνης, ὑπὸ τῶν πλείστων δ' ἐρευνητῶν τῶν κατακομβῶν νομίζεται ὡς ὁ Ἰωσήφ ὁ μνηστήρ τῆς Παρθένου ἢ ὡς εἰς ἐκ τῶν Μάγων, κατὰ τὸν Rossi δ' ὁμοῦς οὗτος εἶναι ὁ προφήτης Ἡσαΐας, ὅστις ἐν ταῖς προφητείαις αὐτοῦ συχνάκις προλέγει τὴν ἔλευσιν τοῦ Μεσίου ὑπὸ μορφήν λαμπροῦ ἀστέρος. Τὸ κοιμητήριον, ἐνθα εὑρέθη ἡ παράστασις αὕτη, εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων· ἡ Ἀγία Πρισκίλλα, ἧς διετῆρησε τὸ ὄνομα, ἦτο σύγχρονος τῶν ἀποστόλων, αἱ δ' ἐν αὐτῇ ἐπιγραφαὶ φέρουσι γνωρίσματα τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐπομένως ἡ τοιχογραφία τῆς Παρ-

Εἰκ. 14. Ἡ Παρθένος μετὰ τοῦ βρέφους καὶ τοῦ Ἡσαΐου, τοιχογραφία ἐξ Ἀγ. Πρισκίλλης (Schultze).

¹ Northcote-Brownlow αὐτόθι, σελ. 330.

θένου μετά τοῦ βρέφους εἶναι ἡ ἀρχαιστάτη τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν εἰκόνων αὐτῆς¹.

Ἐτέρα εἰκὼν τῆς Παρθένου μετά τοῦ βρέφους ἐπὶ τοῦ πτήθους, ἥτις εἶναι καὶ ἡ πρώτη παρουσιαζομένη ὑπὸ τὸν τύπον, ὃν διетήρησεν ἡ βυζαντιανὴ ἰδίᾳ τέχνη, εὑρηται ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς Ἀγίας Ἀγνῆς, ἐπὶ τοῦ φατνώματος τάφου μετὰ ἡμικυλινδρικῆς ὀροφῆς (arcosolium) (εἰκ. 15). Τὸ ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς μονογράφημα μαρτυρεῖ ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν Δ' ἑκατονταετηρίδα, ἐκ τῆς ἐλλείψεως δὲ τοῦ φωτεινοῦ κύκλου ἢ ἁλῶ (nimbus) περὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Παρθένου καὶ τοῦ βρέφους τεκμαίρεται τις ἀσφαλῶς ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς πρώτους χρό-

Εἰκ. 15. Ἡ δεομένη Παρθένος, τοιχογραφία ἐξ Ἀγίας Ἀγνῆς (Schultze).

νους τῆς ἑκατονταετηρίδος ταύτης. Ἐκ τοῦ ρυθμοῦ αὐτῆς κρίνων ὁ Rossi ἀποδίδει αὐτὴν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου².

Παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς ἐν ταῖς κατακόμβαις ἐγένετο ἤδη ἐνωρίς χρῆσις καὶ σαρκοφάγων. Τὸ ἀρχαιότερον τμήμα τῶν κατακομβῶν τῆς Ἀγίας Δομιτίλλης, ἰδρυθὲν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Φλαβίων, ἦτο προσωρισμένον μόνον πρὸς ὑποδοχὴν σαρκοφάγων. Βραδύτερον, ὅτε τὸ κοιμητήριον τοῦτο ἠνώθη μετὰ ἐτέρου γειτονικοῦ, ὠρύχθησαν ἐν αὐτῷ καὶ κόγχαι ἀπλαῖ (loculi), ἀλλ' αἱ ἄλλαι πλατεῖαι κόγχαι αἱ κανονικῶς ὀρυχθεῖσαι, αἵτινες μέχρι τοῦδε σώζονται ἀκέραιοι εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ διαδρόμου (ambulacrum), βεβαιότατον εἶναι ὅτι ὠρύχθησαν πρὸς ὑποδοχὴν σαρκοφάγων. Ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τούτῳ ἐτάφη ἡ Ἀγία Πετρονίλλη ἐν σαρκοφάγῳ μετενεχθεῖσα μετὰ τῶν λειψάνων αὐτῆς ὑπὸ τοῦ

¹ Northcote-Brownlow, *Rome souterraine*, σελ. 332.

² Northcote-Brownlow, *αὐτόθι*, σελ. 329.

θένου μετά τοῦ βρέφους εἶναι ἡ ἀρχαιστάτη τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν εἰκόνων αὐτῆς¹.

Ἐτέρα εἰκὼν τῆς Παρθένου μετά τοῦ βρέφους ἐπὶ τοῦ πτήθους, ἣτις εἶναι καὶ ἡ πρώτη παρουσιαζομένη ὑπὸ τὸν τύπον, ὃν διетήρησεν ἡ βυζαντιανὴ ἰδίᾳ τέχνη, εὑρηται ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς Ἀγίας Ἀγνῆς, ἐπὶ τοῦ φατνώματος τάφου μετὰ ἡμικυλινδρικῆς ὀροφῆς (arcosolium) (εἰκ. 15). Τὸ ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς μονογράφημα μαρτυρεῖ ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν Δ' ἑκατονταετηρίδα, ἐκ τῆς ἐλλείψεως δὲ τοῦ φωτεινοῦ κύκλου ἢ ἁλῶ (nimbus) περὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Παρθένου καὶ τοῦ βρέφους τεκμαίρεται τις ἀσφαλῶς ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς πρώτους χρό-

Εἰκ. 15. Ἡ δεομένη Παρθένος, τοιχογραφία ἐξ Ἀγίας Ἀγνῆς (Schultze).

νους τῆς ἑκατονταετηρίδος ταύτης. Ἐκ τοῦ ρυθμοῦ αὐτῆς κρίνων ὁ Rossi ἀποδίδει αὐτὴν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου².

Παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς ἐν ταῖς κατακόμβαις ἐγένετο ἤδη ἐνωρίς χρῆσις καὶ σαρκοφάγων. Τὸ ἀρχαιότερον τμήμα τῶν κατακομβῶν τῆς Ἀγίας Δομιτίλλης, ἰδρυθὲν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Φλαβίων, ἦτο προσωρισμένον μόνον πρὸς ὑποδοχὴν σαρκοφάγων. Βραδύτερον, ὅτε τὸ κοιμητήριον τοῦτο ἠνώθη μετὰ ἐτέρου γειτονικοῦ, ὠρύχθησαν ἐν αὐτῷ καὶ κόγχαι ἀπλαῖ (loculi), ἀλλ' αἱ ἄλλαι πλατεῖαι κόγχαι αἱ κανονικῶς ὀρυχθεῖσαι, αἵτινες μέχρι τοῦδε σώζονται ἀκέραιοι εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ διαδρόμου (ambulacrum), βεβαιότατον εἶναι ὅτι ὠρύχθησαν πρὸς ὑποδοχὴν σαρκοφάγων. Ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τούτῳ ἐτάφη ἡ Ἀγία Πετρονίλλη ἐν σαρκοφάγῳ μετενεχθεῖσα μετὰ τῶν λειψάνων αὐτῆς ὑπὸ τοῦ

¹ Northcote-Brownlow, *Rome souterraine*, σελ. 332.

² Northcote-Brownlow, *αὐτόθι*, σελ. 329.

Πάπα Παύλου τοῦ Α' εἰς τὸ Βατικανόν¹. Ἐτερον ὑπόδειγμα ἀρχαίας χριστιανικῆς σαρκοφάγου εἶναι ἡ τοῦ Ἀγίου Λίνου τοῦ πρώτου πιθανώτατα μετὰ τὸν ἀπόστολον Πέτρον ἐπισκόπου Ῥώμης. Αἱ δύο αὗται σαρκοφάγοι μαρτυροῦσιν ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ οἱ πιστοὶ ἐποιοῦντο χρῆσιν αὐτῶν. Ἐν τούτοις ἐκ πολλῶν τεκμηρίων πείθεται τις ὅτι ἡ χρῆσις αὕτη δὲν ἀπέβη γενική. Κυριώτατον αἷτιον τῆς τοιαύτης σπάνεως ἦτο τὸ δαπανηρὸν τῆς κατασκευῆς σαρκοφάγων, ἐνῶ, ὡς γνωστὸν, τὸ πλεῖστον τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἀπετελεῖτο ἐξ ἀτόμων πτωχῶν. Πλὴν τούτου τὰ πλεονεκτήματα τῶν σαρκοφάγων παρουσίαζον μεγάλως τὰ λεγόμενα *arcosolia*, ἅτινα ἦσαν αὐτὸ τοῦτο σαρκοφάγοι ὀρυχθεῖσαι ἐντὸς τοῦ πετρώματος, ἔχουσαι δ' ἄνωθεν κόγχην ἡμικυλινδρικήν. Ἐκ τῶν δεκαοκτῶ ἐνεπιγράφων σαρκοφάγων, ἃς ἠρεύνησεν ὁ Rossi καὶ αἷτινες φέρουσι χρονολογίας, τέσσαρες μόνον ἀνάγονται εἰς χρόνους προγενεστέρους τοῦ Κωνσταντίνου, αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν ἀνάγλυφοι παραστάσεις δὲν ἔχουσι χαρακτῆρα ἄκραιφνῶς χριστιανικόν· εἶναι κεκοσμημέναι ὑπὸ ἄγοθοδαιμόνων, γρυπῶν καὶ σκηνῶν ποιμενικῶν καὶ κυνηγετικῶν. Ἡ ἀρχαιοτέρα σαρκοφάγος ἡ κοσμουμένη διὰ παραστάσεως ἄκραιφνῶς χριστιανικῆς, τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, εὑρεθεῖσα δ' ἐν τῷ κοιμητηρίῳ Πέτρου καὶ Μαρκελλίνου, κατέρχεται εἰς τὸ ἔτος 343, ὡς ἐκ τῆς ἐπ' αὐτῆς ὑπατικῆς χρονολογίας πιστοῦται.

Ἡ ἐξήγησις τῆς τοιαύτης ἐλλείψεως γλυπτῶν χριστιανικῶν εἰκόνων κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἑκατονταετηρίδας εἶναι προφανής. Τότε οἱ πιστοὶ ἔζων ἐν μέσῳ ποικίλων κινδύνων, ὑποβλεπόμενοι καὶ ὑπὸ τῆς πολιτείας καὶ ὑπὸ τῆς κοινωνίας, διὰ τοῦτο δὲ δὲν ἠδυνήθησαν ἐκ παραλλήλου ν' ἀναπτύξωσιν ἀμφοτέρους τοὺς κλάδους τῆς τέχνης, γραφικὴν καὶ πλαστικὴν. Ὁ χριστιανὸς ζωγράφος κατερχόμενος ἐν ταῖς κατακόμβαις ἠδύνατο ἐλευθέρως καὶ ἀσφαλῶς νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὁ γλύπτης ὁ ἔχων τὸ ἐργαστήριον αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει, ὑπὸ τὰ ὄμματα πάντων, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπεξεργασθῇ ἐπὶ τοῦ λίθου ἀντικείμενα τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἄνευ κινδύνου ἀπηνουῶς καταδιώξεως. Διὰ τοῦτο εἰς τινὰς σαρκοφάγους προγενεστέρας τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου ἡ χριστιανικὴ ἰδέα εἰκονίζεται συγκεκαλυμμένως εἰς παραστάσεις συμβολικάς, ὧν ἡ σημασία διελάνθανε τοὺς ἐθνικοὺς². Ἐν γένει δ' ὁμῶς

¹ Northcote-Brownlow, *Rome souterraine*, σελ. 373.

² Northcote-Bronwlow, ἐνθα ἄνωτέρω, σελ. 375.

παρατηρητέον ὅτι πρὸ τοῦ τέλους τῶν διωγμῶν δὲν ἦτο εὐχερὲς νὰ σχηματισθῇ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς σχολὴ ἰδίᾳ γλυπτικῆς, διὰ τοῦτο δ' ἠναγκάζοντο οἱ εὐπορώτεροι οἱ θέλοντες σαρκοφάγους νὰ καταφεύγωσιν εἰς τὰ ἐργαστήρια ἐθνικῶν γλυπτῶν. Ἐκ τῶν εὐρεθέντων λειψάνων σαρκοφάγων ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς ἐποχῆς ταύτης μαρτυρεῖται πόσον ἐπιμελῶς ἀπέφευγον οἱ χριστιανοὶ σαρκοφάγους ἐχούσας ἀκραιφνῶς θέματα τῆς ἀρχαίας λατρείας. Ὅποτε δὲ δὲν ἦτο τοῦτο δυνατόν, εἴτε διὰ σφύρας ἐξήλειπον τὰς δυσμενεῖς εἰς αὐτοὺς παραστάσεις εἴτε τὴν ἀνάγλυφον ὄψιν τῆς σαρκοφάγου ἐστρεφον πρὸς τὸν τοῖχον. Ἐφ' οὗ αὕτη ἠρεῖδετο, ὡς ἐν τινὶ σαρκοφάγῳ τῆς κρύπτης τῆς Ἀγ. Λυκίνης, ἧς ἡ μία ὄψις φέρει παράστασιν βακχικῶν ὀργίων· ἡ ὄψις αὕτη ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὸν τοῖχον, ἐν ᾧ ἡ ἑτέρα, ἣν ὁ τεχνίτης ἀφῆκε γυμνὴν καὶ ἥτις προώριστο νὰ μένῃ ἀφανής, ἦτο ἐστραμμένη πρὸς θεῶν, φέρουσα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος. Αἱ πλείσται ὁμῶς τῶν σαρκοφάγων τῶν χρόνων τούτων φέρουσιν εἴτε ἀπλᾶ ῥαβδωτὰ κοσμήματα εἴτε σκηναὶς ἀναφερομένας εἰς τὸν ποιμενικὸν ἢ ἀγροτικὸν βίον εἴτε κυνηγετικὰς τοιαύτας, σπανιώτερον δὲ προσωπεῖα ἢ κωμικὰς εἰκόνας. Τοιαῦται δὲ σκηναὶ εὗρηνται συχνότατα καὶ ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν σαρκοφάγων τῶν χρόνων τούτων, ἐντεῦθεν δ' εὐνόητον καθίσταται ὅτι δὲν ἦτο δυσχερὲς ἡ ἐξεύρεσις εἰς ἐργαστήρια ἐθνικῶν γλυπτῶν σαρκοφάγων, ὧν τὰ ἀνάγλυφα οὐ μόνον δὲν προσέκρουον εἰς τὰς χριστιανικὰς ιδέας, ἀλλ' ὑπὸ τινι ἐποψίν προσηρμόζοντο εἰς τὸν συμβολισμόν, ὅστις ἦτο συνήθης παρὰ τοῖς πιστοῖς. Μεταξὺ τῶν παραστάσεων τούτων περιεργωτάτη εἶναι ἡ ἐν τινὶ σαρκοφάγῳ εὐρεθεῖσα ἐν τῇ κρύπτῃ τῆς Λυκίνης γεγλυμμένη σκηνὴ τοῦ Ὀδυσσεύος καὶ τῶν Σειρήνων. Ἡ εἰκὼν αὕτη διὰ τοὺς χριστιανοὺς εἶχεν ἀλληγορικὴν σημασίαν· ἐν τῇ νηὶ τοῦ Ὀδυσσεύος διέβλεπον τὴν Ἐκκλησίαν, ὁ ἱστός, ἐφ' οὗ προσεδέθη ὁ ὁμηρικὸς ἥρωας, ἐσήμαινε δι' αὐτοὺς τὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ ἀνηρτήθη ὁ Ἰησοῦς, ἡ διὰ κηροῦ ἐμφραξὶς τῶν ὠτων τῶν ἐταίρων τοῦ Ὀδυσσεύος ὑπεμείνησκεν αὐτοῖς ὅτι διὰ τῆς πειθοῦς εἰς τὰ διδάγματα τοῦ Εὐαγγελίου ἠδύναντο καὶ οὗτοι νὰ ὦσιν ἀπρόσβλητοι ὑπὸ τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν.

Οὐχ ἦπτον γενικῶς ἡ γλυπτικὴ δὲν ἔλαβε χαρακτῆρα ἀκραιφνῶς χριστιανικὸν πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου, αἱ πλείσται δὲ τῶν σαρκοφάγων αἱ φέρουσαι χριστιανικὰ θέματα ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς τὰς Δ' καὶ Ε' ἑκατονταετηρίδας. Περὶ αὐτῶν θὰ διαλάβωμεν ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ.

Εἰς τὴν ἀρχέγονον χριστιανικὴν τέχνην ὑπάγονται καὶ ποικίλα ἄλλα

ἀντικείμενα, εὑρεθέντα ἐν ταῖς κατακόμβαις, οἷον λύχνοι κοσμούμενοι διὰ χριστιανικῶν ἐμβλημάτων, δακτύλιοι, σκεύη οἰκιακὰ διαφόρων χρήσεων κ.λ.π. Τῶν ἀντικειμένων τούτων ὑπάρχουσι συλλογαὶ εἰς πολλὰ τῶν μουσείων τῆς Δύσεως, ὧν πλουσιωτάτη εἶναι ἡ τοῦ Βατικανοῦ. Σπουδαιότατα ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν ἀρχέγονον τέχνην εἶναι τὰ συντρίμματα ἐκεῖνα ὑαλίνων σκευῶν τὰ κοσμούμενα δι' εἰκόνων ἢ γραμμάτων ἐκ χρυσοῦ.

Τὰ συντρίμματα ταῦτα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λείψανα ποτηρίων, φέρουσι δὲ παραστάσεις σχηματιζομένας ἐκ φύλλου χρυσοῦ, ὅπερ προσήρμοζον εἰς τὸν πυθμένα τοῦ ποτηρίου καὶ ἐκάλυπτον εἴτα δι' ἐτέρου λεπτοῦ στρώματος ὑάλου· διὰ τοῦ πυρὸς δὲ συνεκόλλων τοῦτο καθιστῶντες τὰς εἰκόνας διαρκεῖς καὶ ἀνεξιτήλους. Ὡς ἐκ πολλῶν τεκμηρίων ἐξάγεται, τὰ σκεύη ταῦτα ἀνάγονται εἰς περίοδον χρονολογουμένην περὶπου ἀπὸ τῶν μέσων τῆς Γ' ἑκατονταετηρίδος μέχρι τέλους τῆς Δ'.

Αἱ παραστάσεις, ἃς φέρουσι τὰ συντρίμματα τῶν ποτηρίων, εἶναι ποικιλώτεραι ἢ αἱ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν κατακομβῶν. Πολλαὶ τούτων ἔχουσιν ὡς θέματα σκηνὰς μυθολογικὰς ἢ ἱπποδρομικὰς καὶ μονομαχικὰς, ἄλλα δὲ σκηνὰς τοῦ οἰκιακοῦ βίου, τὰ πλεῖστα δ' ὁμῶς ἔχουσι χαρακτηριστῆρα ἀκραιφνῶς θρησκευτικόν. Συνηθέστερον κοσμοῦνται δι' εἰκόνων ἀναφερομένων εἰς τὸν Χριστὸν παριστώμενον ὑπὸ παικίλους τύπους· ὡσαύτως συχνότατα ἐν αὐτοῖς εἰκονίζονται σκηναὶ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Οὕτως ἐν τινι τούτων περὶ κεντρικὴν εἰκόνα παρίστανται τὸ ἐν Κανᾷ θαῦμα, ὁ Τωβίας καὶ ὁ τερατώδης ἰχθύς, ἡ Ἰασις τοῦ παραλυτικοῦ καὶ ὁ Ἰησοῦς προστατεύων διὰ τῆς ράβδου αὐτοῦ τοὺς τρεῖς ἐν τῇ καμίνῳ παῖδας. Ὡσαύτως ἐπὶ τῶν ποτηρίων τούτων εὑρεται συνήθως καὶ ἡ Παρθένος Μαρία ἐν στάσει προσευχῆς, γνωριζομένη ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς, ὅπερ φέρει ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς. Ἐνίοτε ἐκατέρωθεν τῆς Παρθένου εἰκονίζονται οἱ κορυφαῖοι τῶν Ἀποστόλων Πέτρος καὶ Παῦλος, ἄλλοτε δὲ παρ' αὐτὴν ἡ μάρτυς παρθένος Ἀγνή. Ἐκ τῶν μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ ποτηρίων εὑρίσκονται εἰκόνες πολλῶν ἐξ αὐτῶν, Λαυρεντίου, Βικεντίου, Ἰππολύτου, Καλλίστου, Μαρκελλίνου, Τιμοθέου κ.λ.π. Συνηθέστεραι ὁμῶς πάσης ἄλλης εἰκόνας εἶναι αἱ τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου¹.

Ἐξαιρέσει εὐαρίθμων πάντα τὰ ἄλλα ταῦτα λείψανα τῶν ποτηρίων

¹ Northcote-Brownlow, *Rome souterraine*, σελ. 355—356.

προέρχονται ἐκ Ῥώμης, ὡς δὲ καὶ ἐκ τῶν παραστάσεων πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἐξάγεται, ταῦτα δὲν ἦσαν μόνον χριστιανικῆς χρήσεως. Ἡ βιομηχανία αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἤκμαζεν ἐν Ῥώμῃ κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους.

Ὁ ποσορισμὸς τῶν ποτηρίων τούτων παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἦτο κυρίως διὰ τὰς παρ' αὐτῶν γινόμενας ἀγάπας, ἐκεῖνας μάλιστα, ἃς ἐποιοῦντο κατὰ τὰς ἐπετεῖους τῶν μαρτύρων, ὧν ἐώρταζον τὴν μνήμην. Οὐχ ἥττον ὅμως ὡς ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν εἰκόνων ἐνίων ἐξ αὐτῶν ἐξάγεται, τοιαῦτα μετεχειρίζοντο καὶ κατὰ τὰς γαμηλίους ἐορτάς καὶ κατὰ τὰς ἐπετεῖους γεννήσεων, γάμων καὶ θανάτων. Τινὰ δ' ἐξ αὐτῶν πιθανώτατα μετεχειρίζοντο ὡς ἅγια ποτήρια κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ. ΚΤΙΣΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Αἱ ἀρχαὶ τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος εἶναι διὰ τὴν χριστιανικὴν ἱστορίαν ἐποχὴ σπουδαιοτάτη. Κατ' αὐτὴν ἐπῆλθε μετατροπὴ, ἥτις οὐ μόνον ἠσφάλισε τὸ νέον θρήσκευμα ἀπὸ τοῦ λυσσώδους πολέμου, ὃν ἐκ διαλειμμάτων κατ' αὐτοῦ διεξῆγε πρότερον ἡ πολιτεία, ἀλλὰ πρὸς τούτῳ ἔδωκεν αὐτῷ νέον σφρίγος διὰ τῆς εὐνοίας τοῦ κραταιοῦ μονάρχου τοῦ κατορθώσαντος διὰ φοβερῶν ἀγώνων νὰ καταβάλλῃ τοὺς ἀντιπάλους ἀρχοντας τῆς διηρημένης αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 313, ὅτε ὁ Κωνσταντῖνος ἐδημοσίευσεν ἐν Μεδιολάνοις τὸ περιβόητον αὐτοῦ διάταγμα, δι' οὗ ἀνήγαγε τὴν νέαν διωκομένην λατρείαν, εἰς ἣν καὶ τὸ ἀρχαῖον θρήσκευμα τάξιν, διάταγμα, ὅπερ ὑπέγραψεν ἐκὼν ἄκων καὶ ὁ τῆς Ἀνατολῆς Αὐγούστος Λικίνιος, ἄρχεται νέα περίοδος ζωῆς καὶ δράσεως διὰ τὸν χριστιανισμόν.

Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸ νέον θρήσκευμα εἶναι βεβαίως ἐν τῶν κορυφαίων γεγονότων τῆς καθόλου ἱστορίας, πόσον δ' αὕτη συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐδραίωσιν καὶ τὸν ὀριστικὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπὲρ τὴν γεγηρακυῖαν λατρείαν τῶν ἀρχαίων θεῶν, ὑπὸ πάντων ὁμολογήθη. Τὰς μεγάλας τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ὑπηρε-

σίας εὐγνωμόνως ἀνεγνώρισεν αὕτη, ὑπὸ τῶν νεωτέρων δ' ἱστοριογράφων ἐγένετο ἀποδεκτὸν ὅτι, δι' ὅποιον δήποτε λόγον πολιτικὸν ἢ ἄλλον ἔδειξε τοιαύτην ὁ Κωνσταντῖνος πρὸς τοὺς χριστιανοὺς εὐνοίαν, ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι τὸ νέον θρησκευμα διὰ τῆς τοιαύτης πολιτικῆς ἀρωγῆς ἠδυνήθη νὰ ἐδραιωθῇ τελεσφόρως.

Τὰ αἷτια τὰ κινήσαντα τὸν Κωνσταντῖνον νὰ ἐγκολπωθῇ τὴν ὑπὸ τῆς πολιτείας προγεγραμμένην λατρείαν τοῦ Ναζωραίου ἐγένετο ἀντικείμενον πολλῶν συζητήσεων καὶ ἐρίδων. Καίτοι ὁμῶς λεπτομερῶς ἠρευνήθησαν τὰ γεγονότα, ἅτινα σχετίζονται ἀμέσως πρὸς τὴν τοιαύτην μεταβολὴν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ αὐτοκράτορος, οὐχ ἥττον δὲν ἐγένετο δυνατὸν νὰ καθορισθῶσι σαφῶς καὶ πειστικῶς τὰ ἐλατήρια καὶ τὰ συμφέροντα, ἅτινα προυκάλεσαν τὴν τοιαύτην σωτήριον διὰ τὸν χριστιανισμόν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ. Ἡ γνώμη ὅτι ὑπῆρξε τοῦτο ἀποτελεσμα ψυχροῦ ὑπολογισμοῦ, καίτοι συμφωνεῖ πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ θετικοῦ καὶ καιροσκοποῦ υἱοῦ τοῦ Χλωροῦ καὶ φαίνεται πιθανώτερον, ἔχει κατ' αὐτῆς λόγους ἰσχυροὺς. Ὅτι πάλιν εἶναι ἀπλῶς τεκμήριον ἐνδομύχρου πεποιθήσεως, ὡς νεωστὶ διὰ πολλῶν εὐρυεστάτων σκέψεων ἠθέλησε νὰ ἀποδείξῃ ἀνὴρ εἰπερ τις καὶ ἄλλος ἐρευνήσας τὸν χαρακτῆρα τοῦ Κωνσταντίνου¹, φαίνεται ὡσαύτως προσκροῦον εἰς πολλὰς ἀντιρρήσεις. Ἄν ἀποβλέψῃ τις εἰς τὰ καθ' ἅπαντα τὸν βίον ἐκδηλωθέντα αἰσθήματα τῆς ὑπουλότητος καὶ τῆς ὁμότητος τοῦ φοβεροῦ ἀνδρός, εὐχερῶς κατανοεῖ ὅτι οὐ μόνον οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτὸν τὰ ἡμέρα καὶ φιλάνθρωπα διδάγματα τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλ' ὅτι καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀρμεμφύτου τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς φίλτρου κατεδείχθη οὗτος στεῖρος, διαπράξας κατὰ προτίμησιν πρὸς τοὺς ἰδίους συγγενεῖς ἐγκλήματα ἰσάξια πρὸς τὰ τοῦ Νέρωνος καὶ Καρακάλλα.

Καίτοι λοιπὸν δὲν δυνάμεθα μετ' ἀσφαλείας νὰ καθορίσωμεν τὰ αἷτια τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κωνσταντίνου, οὐχ ἥττον ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων κρίνοντες δικαίως δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὸν στῦλον καὶ ἔρεισμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς συντελέσαντα ὅσον ὀλίγοι εἰς τὴν παγίωσιν καὶ τὸν θρίαμβον αὐτοῦ.

Ὅτι μάλιστα μαρτυρεῖ τὴν εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν ἐπελ-

¹ Ἴδε τὴν ἐν σελ. 569, 583, 593 καὶ 605 τοῦ Α' τόμου τῆς Ἀρμονίας μεταφρασθεῖσαν μελέτην τοῦ κ. Gaston Boissier « Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν χριστιανισμόν ».

θοῦσαν μεταβολὴν ἀπὸ τοῦ διατάγματος τῶν Μεδιολάνων εἶναι ἢ ἐν τῇ τέχνῃ ἐπίδοσις. Ἀρὰ ἀπαλλαγέντες τοῦ φόβου τῶν διωγμῶν οἱ χριστιανοὶ ἤρξαντο ἀναπτύσσοντες τὴν τέχνην ὑπὸ ποικίλας πλουσίας μορφάς. Πρὸ παντὸς αἰσθητῇ ἦτο εἰς τὰ πλήθη τῶν πιστῶν ἡ ἑλλειψὶς ναῶν καταφανῶν καὶ εὐρυχώρων, ἀναλόγων πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν πολυπληθῶν ἡδὴ χριστιανικῶν κοινοτήτων. Τοιαῦτα ἰδιαίτερα ἰδρύματα πρὸς λατρείαν προὔπῃρχον τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου, ἦσαν ὅμως μικρὰ καὶ εὐτελῆ, καταστραφέντα πάντα ἐπὶ τῶν φοβερῶν διωγμῶν τῶν γενομένων ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τῶν συναρχόντων αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο οἱ χριστιανοί, τυχόντες ἀσφαλείας καὶ πολιτικῆς προστασίας, ἐσπευσαν νὰ ἐγείρωσι πανταχοῦ ναοὺς πρὸς λατρείαν τοῦ Θεοῦ.

Πρὸς τοῦτο εἶχον ἀνάγκην οἰκοδομημάτων εὐρυχώρων δυναμένων νὰ περιλάβωσιν ἀνέτως μέγαν ἀριθμὸν πιστῶν, προτίμησαν δὲ διὰ τὸν λόγον τοῦτον κυρίως τὸν τύπον τῶν ἀρχαίων βασιλικῶν, αἵτινες ὡσαύτως ἦσαν προωρισμένα διὰ συναθροίσεις μεγάλου πλήθους ἀνθρώπων¹.

Ἡ βασιλική, ἥτις ἐμελλεν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ν' ἀποτελέσῃ τὸ κύριον θρησκευτικὸν οἰκοδόμημα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπήγαγεν ἐκ τοῦ ὁμωνύμου ῥωμαϊκοῦ κτιρίου, ὅπερ ὅμως ἦτο χρήσεως ὅλως διαφόρου. Ὅσον ἐκ τῶν πηγῶν καὶ ἐκ τῶν μνημείων γνωρίζομεν, παρὰ ταῖς Ῥωμαίοις ἡ βασιλική ἦτο οἰκοδόμημα ἀστικόν, τόπος ἐστεγασμένος, χρησιμεύων ὡς συμπλήρωμα τῆς ὑπαίθρου ἀγορᾶς, πρὸς ἣν ἐγεινιάζεν. Ἦσαν δηλαδὴ τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα αὐτὸ τοῦτο ἐστεγασμέναι ἀγοραί, εἰς ἃς κατέφευγον ἐν καιρῷ χειμῶνος οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ἄλλοι ἐν ὑπαίθρῳ συναλλασσόμενοι, γινομένων ἐν αὐτοῖς πάντων, ὅσα καὶ ἐν τοῖς ὑπαίθροις ἀγοραῖς. Ἐχρησίμευον δ' αὐταὶ καὶ ὡς δικαστήρια. Τὸ διάγραμμα αὐτῶν ἐλήφθη ἐκ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τροποποιηθὲν ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν, ὅς ἐξυπηρέτου ἐν Ῥώμῃ. Ἀληθῶς δὲ πολλὰ ἐλληνικὰ στοὰ ἐἶχον διάθεσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν ῥωμαϊκῶν βασιλικῶν, ὡς τινες ἐν Ὀλυμπίῃ, μάλιστα δ' ἡ ἐν Θορικῷ τῆς Ἀττικῆς, ἥς διεσώθησαν λείψανα². Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ ὄνομα ὑπομνησκει τὴν ἐν Ἀθήναις βασιλείον στοάν, ἥς ὅμως δὲν γνωρίζομεν τὸν τύπον.

¹ Sybel, Weltgeschichte der Kunst bis zur Erbauung der Sophienkirche, σελ. 450.

² Ἰδὲ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines ἐν λέξει basilica καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

Περὶ τῶν ῥωμαϊκῶν βασιλικῶν εἰδήσεις τινὰς ἀνεπαρκεῖς περιέσωσεν ἡμῖν ὁ Ῥωμαῖος ἀρχιτέκτων Βιτρούβιος, ὅστις δίδει κανόνα τῆς κατασκευῆς αὐτῶν ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθεῖσαν ἐν Fano. Οὗτος διδάσκει ὅτι τὸ πλάτος τῶν βασιλικῶν δεόν νὰ εἶναι τοῦλάχιστον τὸ τρίτον ἢ τὸ πολὺ τὸ ἥμισυ τοῦ μήκους· ὅτι ἂν ὁ χώρος εἶναι μακρότερος, δύνανται νὰ προστεθῶσιν εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς ἐγκάρσιοι στοαί, τὰ λεγόμενα χαλκιδικά· ὅτι οἱ στῦλοι δεόν νὰ ἔχωσιν ὕψος ἶσον πρὸς τὸ πλάτος τῶν πλαγίων στοῶν, τὸ δὲ πλάτος τοῦτο ν' ἀναλογῇ πρὸς τὸ τρίτον τοῦ πλάτος τοῦ μέσου χώρου· τέλος ὅτι οἱ στῦλοι τοῦ ἄνω ὀρόφου δεόν νὰ εἶναι κατὰ τὸ τέταρτον μικρότεροι τῶν κάτω στύλων.

Εἰς τὰς πενιχρὰς ταύτας πληροφορίας τοῦ Βιτρούβιου σπουδαίως ἐπικουροῦσι τὰ περισωθέντα λείψανα βασιλικῶν, ἐξ ὧν διαφωτίζεται ἐπαρκῶς τὸ διάγραμμα αὐτῶν. Πλὴν τῆς Ῥώμης, ἐν ᾗ ὑπῆρχον αἱ πλεῖσται καὶ κάλλιστοι τῶν βασιλικῶν, τοιαῦται ὠκοδομήθησαν καὶ εἰς πολλάς τῶν μεγάλων πόλεων τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους. Λείψανα αὐτῶν εὑρηνται διεσπαρμένα πολλαχοῦ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, οἷον ἐν Ἡρακλείῳ, Πομπηίᾳ, Τρεβήροις, Περγάμῳ κτλ.

Ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν ῥωμαϊκῶν βασιλικῶν ὠκοδομήθη τῷ 184 π. Χ. ἐν τῇ βορείῳ πλευρᾷ τῆς ἀγορᾶς (forum romanum) ὑπὸ τοῦ Μ. Πορκίου Κάτωνος, ὀνομασθεῖσα ἐξ αὐτοῦ *Πορκία*. Μικρὸν βραδύτερον ἰδρύθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν πλευρὰν τῆς ἀγορᾶς ἡ *Φουλβία* ἢ *Αἰμιλία* βασιλικὴ καλουμένη ἐκ τῶν ὀνομάτων τοῦ Μ. Φουλβίου, ἰδρυτοῦ αὐτῆς, καὶ τοῦ Λ. Αἰμιλίου Παύλου, ὅστις ἀνωκοδόμησεν αὐτήν, καὶ ἡ *Σεμπρωνία* ὑπὸ τοῦ Τίτου Σεμπρωνίου, τῷ δὲ 155 π. Χ. ἡ *Οπιμία*. Ἀλλ' αἱ λαμπρότεραι καὶ πολυτελέστεραι βασιλικαὶ ἰδρύθησαν περὶ τὰ τέλη τῶν δημοκρατικῶν χρόνων· αὗται ἦσαν ἡ *Αἰμιλία*, ἣτις ἦτο ἀνωκοδόμησις τῆς παλαιᾶς ὀμωνύμου καὶ ἡ *Ιουλία*, ἥς ἡ ἰδρυσις ἤρξατο γινομένη ὑπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ἀπεπερατώθη δ' αὕτη ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου. Ὑπὸ τῶν ἄλλων αὐτοκρατόρων ὡσαύτως ἰδρύθησαν ἐν Ῥώμῃ βασιλικαὶ τινες, ὧν ἐπιφανεστάτη ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Τραϊανοῦ οἰκοδομηθεῖσα ἐν τῇ ὀμωνύμῳ αὐτοῦ ἀγορᾷ, *Οὐλπία* βασιλική, πιθανώτατα διὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς ἀγορᾶς ταύτης Ἀπολλοδώρου¹. Αἱ ἐν Ῥώμῃ βασιλικαὶ *Ιουλία* καὶ *Οὐλπία*, ὡς καὶ ἡ ἐν Πομπηίᾳ, ὧν διεσώθη κατὰ τὸ μᾶλλον

¹ Daremberg - Saglio, αὐτόθι.

ἢ ἦττον ἀκέραιον τὸ διάγραμμα, ἀνήκουσιν εἰς τὸν αὐτὸν τύπον μετὰ τινων παραλλαγῶν, εἶναι δ' ὅμως διαφόρων διαστάσεων. Ἐν αὐταῖς εὐρίσκουμεν ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς τὸν κανόνα τοῦ Βιτρουβίου. Ἀποτελοῦνται ἐξ ἐνὸς εὐρέος κλήτους παραλληλογράμμου, περιβάλλομένου παντα-

χόθεν ὑπὸ στοῶν χωριζομένων ἀπ' αὐτοῦ διὰ κιονοστοιχιῶν, ἀπλῶν μὲν ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Πομπηίας, διπλῶν δὲ ἐν ταῖς ἄλλαις. Ὡς ἐκ τῶν περισωθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί τινος ἐπὶ νομίσματος εἰκόνης τῆς Αἰμιλίας βασιλικῆς δείκνυται, αἱ πλείσται τῶν βασιλικῶν εἶχον ἄνω στοάς, οὐσιώδη δὲ καινοτομίαν παρουσίαζεν ἡ Οὐλπία ἔχουσα εἰς ἑκατέραν τῶν στενῶν πλευρῶν ἡμικύκλιον ἐν εἰδει μύακος ἢ κόγχης.

Ῥιζικὴν μετατροπὴν τοῦ καθιερωμένου τύπου τῶν βασιλικῶν εὐρίσκουμεν ἐν τῇ λεγομένῃ βασιλικῇ τοῦ Κωνσταντίνου (εἰκ. 16), ἥς τὰ γιγαντιαῖα ἐρείπια σώ-

ζονται παρὰ τὴν θριαμβικὴν ἀψίδα τοῦ Τίτου καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἀφροδίτης καὶ Ῥώμης τὸν ἰδρυθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ.

Ἡ βασιλικὴ αὕτη, ἥτις καταχρηστικῶς φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντίνου, ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ Μαξεντίου, ὅστις ὅμως δὲν ἐπρόφθασε νὰ τελέσῃ τὰ ἐγκαίνια αὐτῆς ἔνεκα τῶν πολεμικῶν γεγονότων τοῦ ἔτους 311. Μετὰ τὴν παρὰ τῇ Μουλβίᾳ γεφύρᾳ ἦτταν καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ

Εἰκ. 16. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Κωνσταντίνου (μαξεντιανὴ βασιλικὴ) (Wimper).

